

Νίκος Παπαγιαννάκος

Η μετανάστευση ως παράγοντας αλλαγής του αστικού τοπίου κατά το τέλος της Βενετοκρατίας στο Ρέθυμνο

ABSTRACT

IMMIGRATION AS A FACTOR OF MODIFICATION OF THE URBAN LANDSCAPE AT THE END OF VENETIAN RULE IN RETHYMNO

Some new remarks on the urban fabric of Rethymno and spatial allocation of social groups in the Sabbionara district are presented in this paper.

Merchants and businessmen leave Rethymno trying to avoid the payment of enormous taxes; their houses and stores are abandoned until the period of Ottoman rule. Ottoman archives after 1654 mention notarial acts concerning properties with mansions, gardens, annexes and ground-floor stores in Yalos.

It is hard to identify the owners' names because of the transcription in Ottoman. For the zone between the Sabbionara Gate and the Loggia, some information permitting identification of persons is provided by authors' comments in notarial acts.

The Ottoman archives concerning this area record ten buildings: two stores and eight buildings with mixed function. Some of these are situated on the coast, others with facades on two or three streets.

For the area between the Loggia and the inner mole of the Porto, two workshops are mentioned, which are located nearby – but not inside the Market area – according to Venetian regulations, and they are still active after Ottoman rule.

The city wall repair by Hussein Pasha, on the eastern coast, prepared the settlement of a military population. After the demolition of Venetian facades, several buildings were defensively restored with scarps.

Two social groups are located in the Sabbionara district until 1646: soldiers in the Gate area and merchants and businessmen near the Loggia.

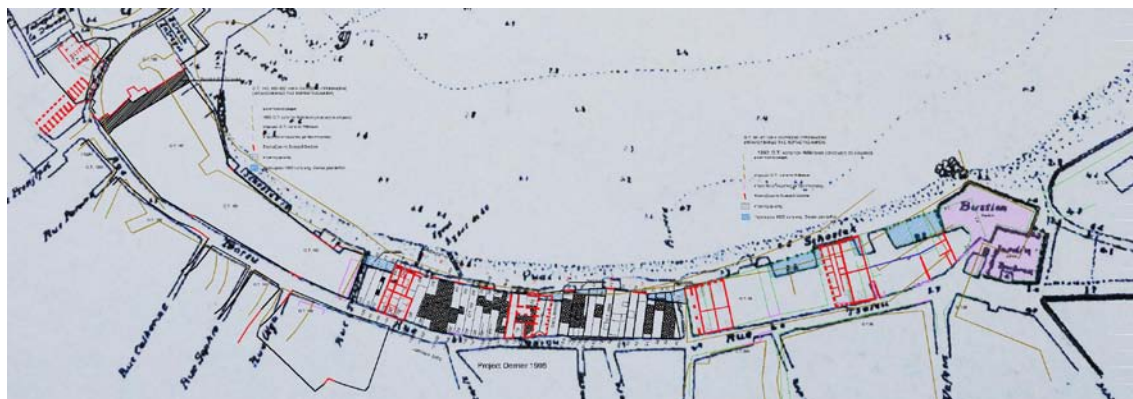
The overcrowding of the male population, due to the military location, has left its mark on spatial structure, converting mansions into buildings for social assistance of the local community and residences for officials and janissaries.

In conclusion, not only buildings have lost their initial identity but also citizens, who continued to live in their own cities but have lost their ability to be identified due to transcription in the Ottoman archives.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ρέθυμνο, Βενετοκρατία, αρχιτεκτονική, Sabbionara, χωροκατανομή, μετανάστευση, ιδιοκτησίες, οθωμανικά κατάστιχα, γενίτσαροι

---

* Ευχαριστώ τους: Ιωάννα Στεριώτου για τις συμβουλές της και την παρότρυνση για περαιτέρω έρευνα των αρχειακών στοιχείων, τον Mustafa Oguz για την παραχώρηση πληροφοριών από τη διατριβή του Girit-Resmo Ser'iye Sicilleri, Basilmamis Doktora Tezi Marmara Universitesi, Istanbul 2002, defter No 57, δημοσίευτη ακόμη κατά τη διάρκεια

Εικ. 1. Θέσεις των υπό διερεύνηση 5 κτηρίων στην παραλιακή ζώνη:
1. Νεάρχου-λιμάνι, 2. Μελιδόνη, 3. Θερίσου, 4. Καλλέργη, 5. Γραμβούσας-προμαχώνας.

Η ανακοίνωση στοχεύει στην παρουσίαση νέων αδημοσίευτων παρατηρήσεων στον πολεοδομικό ιστό του Ρεθύμνου (Εικ. 1), που σχετίζονται με τις μεταβολές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, όπως προέκυψαν μετά τις μετακινήσεις κοινωνικών ομάδων κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Η χωρική κατανομή των διαφόρων κοινωνικών ομάδων γενικότερα στην πόλη του Ρεθύμνου και μάλιστα στην παραλιακή ζώνη της Sabbionara αποδεικνύεται ιδιαίτερη.

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΗ SABBIONARA ΚΑΤΑ ΤΟ 1645

Η τάξη των εμπόρων και επιχειρηματιών, που καταδυναστεύεται από την υπέρμετρη φορολόγηση της Βενετικής διοίκησης προκειμένου να καλυφθούν και οι επιπλέον στρατιωτικές ανάγκες κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο, εμφανίζει τάση φυγής προς άλλες επαρχίες ώστε να αποφύγει την πληρωμή των οφειλομένων φόρων. Αποτέλεσμα του φαινομένου αποτελεί η εγκατάλειψη μεγάλων κτηρίων –κατοικιών και καταστημάτων– στα χέρια όσων θα παραμείνουν στην πόλη μέχρι την οθωμανική κατάκτηση.

Μετά την πολιορκία και την κατάληψη των Χανίων,¹ σύμφωνα με τις νοταριακές πράξεις του Τζώρτζη Πάντιμου πρώτα και των Μαρίνου Αρκολέου και Ανδρέα Καλλέργη αργότερα, εκδηλώνεται ανησυχία των πολιτών του Ρεθύμνου, ευγενών αλλά και απλού λαού² για τη ζωή και την περιουσία τους και πολλοί ετοιμάζονται να εγκαταλείψουν την πόλη.³ Η βενετική

αυτής της έρευνας, τον Ηλία Κολοβό για την πρόθυμη βοήθεια και τις συμπληρωματικές υποδείξεις σχετικά με τις οθωμανικές πηγές, τον Γιάννη Γρυντάκη για τη χορήγηση των δημοσιευμένων νοταριακών πρωτοκόλλων και τις εποικοδομητικές συζητήσεις. Επίσης, τον Γιάννη Λιονή για την εξασφάλιση πρόσβασης στις πέντε επιλεγμένες θέσεις της έρευνας. Τέλος, ευχαριστώ τη φοιτήτρια αρχιτεκτονικής Ελένη Πετούρη για την ηλεκτρονική επεξεργασία των πρωτότυπων σχεδίων.

¹ Στεριώτου (1979), 47: «Στο Ρέθυμνο έχουν καταφύγει ήδη πρόσφυγες πολλοί κάτοικοι της γύρω περιοχής για να γλιτώσουν από τις επιδρομές των Τούρκων» και «κατά την κατάληψη έξω από τη Φορτέτσα συγκεντρώνονται συνολικά 2000, ενώ το 1644 απογράφηκαν στο Ρέθυμνο 8000».

² Είναι σημαντική η μαρτυρία του Ζουάν Αντόνιο Μουάτσο, πρόσφυγα στη Βενετία, σύμφωνα με τη οποία η απόφαση της φυγής είναι κοινή σε ευγενείς και απλό λαό και η βοήθεια της πολιτείας παρέχεται αδιακρίτως, βλ. Πατραμάνη (2000), 193.

³ Γρυντάκης (2001), 315.

διοίκηση με προνομιακό σχεδιασμό θα βοηθήσει στην απομάκρυνση των υπηκόων από τις υπό κατάληψη πόλεις και θα διευκολύνει τη μετακίνηση στους τόπους υποδοχής.⁴

Σε αντίθεση με τις αγοραπωλησίες ακινήτων στον Χάνδακα αμέσως μετά την κατάληψή του, όπου τα ακίνητα που μεταβιβάζονται προσδιορίζονται ως προς το είδος, το μέγεθος και τα ποσοστά ιδιοκτησίας, και η αξία τους είναι εξαρτημένη από το είδος, την έκταση και τη χωροθεσία τους, στο Ρέθυμνο δεν καθορίζεται ακριβής χωροθεσία εκτός των ομόρων, αλλά κατά βάση η συνοικία. Αντίστοιχα, παρατηρείται έλλειμμα στις λεπτομέρειες που αφορούν την οικονομική ή κοινωνική θέση ή και κατάσταση των συμβαλλομένων.⁵ Συνεπώς, στην περίπτωση του Ρεθύμνου υποχρεώνεται ο ερευνητής να κάνει συνδυαστικά άλλους συσχετισμούς, ή ακόμα και παραδοχές, προκειμένου να οδηγηθεί σε ένα σχετικά ασφαλές συμπέρασμα κατά περίπτωση.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ SABBIONARA, ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΓΙΑΛΟΣ⁶ (ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1646-1657)

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΩΝ ΠΟΥ ΔΙΕΦΥΓΑΝ ΠΡΟΣ ΑΛΛΕΣ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ

Με έναρξη το έτος 1654 καταγράφονται συμβολαιογραφικές πράξεις όπου παρατηρούνται δυο ομάδες: στην πρώτη ομάδα του έτους 1654 εμφανίζονται τα προσωπικά στοιχεία των συμβαλλόμενων μερών με αναφορά στους προηγούμενους ιδιοκτήτες που έχουν εγκαταλείψει τον τόπο κατοικίας τους ενώ στη δεύτερη ομάδα των ετών 1655-57 δεν γίνεται πλέον καμία αναφορά σε προηγούμενους ιδιοκτήτες. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι περισσότερες ιδιοκτησίες της δεύτερης ομάδας είναι μεγάλες κατοικίες με κήπο και συνοδευτικές χρήσεις (στάβλους, αποθήκες, κλπ), ή με μαγαζιά στο ισόγειο ή ακόμα και αποκλειστικά κτήρια καταστημάτων με αποθήκες ή ειδικά κτήρια, όπως ταχυδρομικός σταθμός με δυνατότητα ανταλλαγής υποζυγίων.

Μέσα από τις αναπαραστάσεις του παραλιακού μετώπου, τόσο σε χάρτες όσο και σε ζωγραφικές απόψεις, κυρίως του άγνωστου ζωγράφου τού *Civitas Rethymnae* (μεταξύ 1619-1645), ακολούθως του Boschini το 1651 και τέλος, μισό αιώνα μετά, του Tournefort (1701), διακρίνονται σημαντικά κτήρια καθώς και η εξέλιξή τους βάσει συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, όπως το μέγεθος των κτηρίων με ή χωρίς προσκτίσματα, η κατάστρωση των ορόφων, με ή χωρίς στέγη, η πλαisiώση από κήπο, η σχέση με δημόσιο χώρο ή πιθανές άλλες αναγνωρίσιμες κατασκευές.⁷

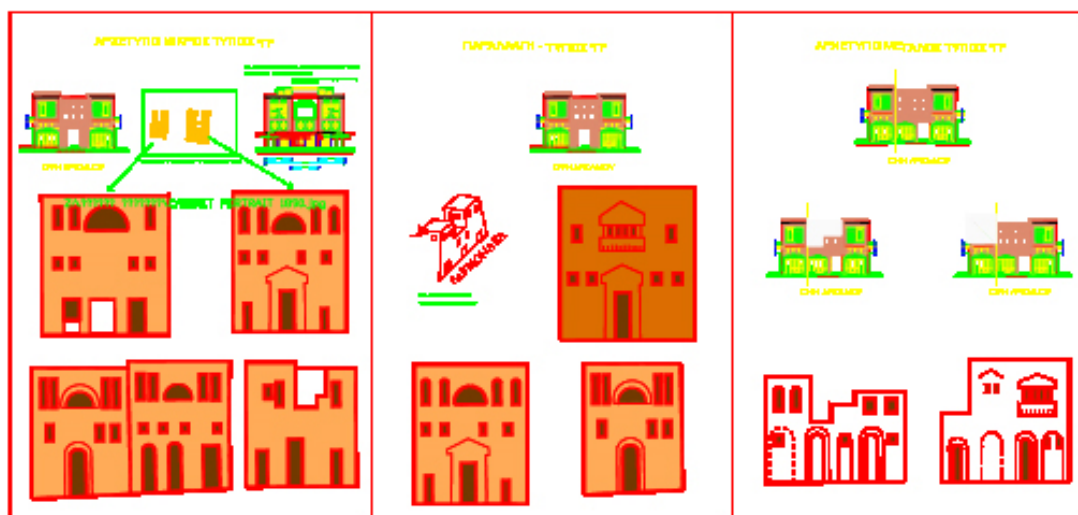
Παρατηρούμε ότι στο *Civitas Rethymnae* διακρίνονται τρία ιδιαίτερα μεγάλα κτήρια κατοικιών (Εικ. 2) ανάλογης μορφολογικής οργάνωσης των όψεων και τρία κατά τι μικρότερα, εκ των οποίων το ένα εν μέρει κατεστραμμένο. Τα υπόλοιπα παρουσιάζουν απλούστερη και όχι τόσο αυστηρή οργάνωση όψεων, που δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε αν αποτελούν μία ή περισσότερες κατοικίες.

⁴ Πατραμάνη (2000), 190: λίστα Ρεθυμνιωτών που έφυγαν για τα Κύθηρα και καταποντίστηκαν.

⁵ Ελένη Καρατζίκου (2001), «Αγοραπωλησίες ακινήτων στον Χάνδακα 1670-1673», τεύχος περιλήψεων *Θ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, 33.

⁶ Η μεταγραφή της περιοχής «Γιαλί» από τα οθωμανικά κατάστιχα γίνεται Γιαλός κατά τον Η. Κολοβό.

⁷ Νικόλαος Παπαγιαννάκος (2014), «Ρέθυμνο: νέα θεώρηση του μνημειακού παραλιακού μετώπου», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 33, 231-232.

Εικ. 2. Τυπολογία όπως εμφανίζονται στον πίνακα Civitas Rethymnae.

Ως διαδοχική και ελαφρώς διαφοροποιημένη άποψη του αστικού τοπίου μπορεί να θεωρηθεί αυτή του Marco Boschini το 1651. Η διαφορά του από την προηγούμενη απεικόνιση έγκειται στη νεωτερική απόδοση της όψης του ενιαίου κτιριακού συνόλου, που παραδόξως εμφανίζεται να καλύπτει την πρόσοψη των υφισταμένων κατοικιών.

ΧΩΡΟΘΕΤΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ ΤΟΥΣ

ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΡΑΛΙΑΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ:

1) ΠΥΛΗ ΤΗΣ ΑΜΜΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΛΟΤΖΙΑ

Αφενός από τις νοταριακές πράξεις της τελευταίας 15ετίας πριν την κατάληψη, οι οποίες σχετίζονται με υποθέσεις χρεών και αφετέρου από τα οθωμανικά κατάστιχα, τα οποία αναφέρονται στη συνοικία κατά τα έτη 1646-1657, έχουν αποδελτιωθεί ιδιοκτησίες που αφορούν ιδιοκατοίκηση ή ενοικίαση. Η ταύτιση των ονομάτων και των επωνύμων με τα διακριτικά τους είναι δυσχερής στους δύο αυτούς καταλόγους λόγω της μεταγραφής τους στην οθωμανική. Με κατάλληλες όμως διασταυρώσεις στοιχείων και πληροφοριών που μας παρέχονται από τα σχόλια των δημοσιευμένων νοταριακών πρωτοκόλλων είναι εφικτή η μερική –έστω– ανάκτηση της ταυτοπροσωπίας επωνύμων οικογενειών. Κατ' αυτό τον τρόπο η αναφορά στις προικώες ιδιοκτησίες των «Φορλάν» και της ιδιοκτησίας της Μαθιάς Τσαγκαρόλ προδίδει τη συγγένεια του ευγενούς Τζάκομο Φραντζέσκο Σαγκουινάτσι, με το διακριτικό Ρόζα, με τους μεταγεγραμμένους ως Πέρο και Γιακουμή Σαβανάκη Ρόζα από τα οθωμανικά κατάστιχα. Ο Τζάκομο εμφανίζεται ως εκτελεστής της διαθήκης του Αντωνάκη, γιου του Νικολό Σαγκουινάτσο Κέκο, ο οποίος στα οθωμανικά κατάστιχα μεταγράφεται από τον εκδότη ως Νικολό Σαβόνακο Γκέγκο.

Η μεταγραφή του ονόματος του τελευταίου προδίδει τη σχέση με την οικογένεια Σαγκουινάτσο με παρωνύμιο Κέκο, γνωστή από τον Βενετό επόπτη των τριών πύργων⁸ Φραντσέσκο Σαγκουινάτσο Κέκο. Είναι συνεπώς σαφής η ταύτιση των Σαβόνακο και Σαβανάκη με τους Σαγκουινάτσο/Σαγκουινάτσι.⁹

Στο ίδιο γεωγραφικό τμήμα καταγράφονται στα νοταριακά πρωτόκολλα, όπως και στα οθωμανικά κατάστιχα, οι οικογένειες Μάρκου και Φραντζέσκου Λομπάρντο,¹⁰ Μάρκου Μανωλέσου μεταγεγραμμένου ως Μανωλίτσα, των Μπερνάρντι, των Νταρντόνα,¹¹ καθώς και αυτές των προαναφερθέντων Σαβανάκη ή Σαβόνακο.

Στα κατάστιχα καταγράφονται περίπου δέκα κτήρια, εκ των οποίων τα δύο (αρ.κ. 461 και 462) προς τη Λότζια είναι αποκλειστικά κτήρια καταστημάτων, ενώ τα υπόλοιπα είναι μεικτής χρήσης με καταστήματα ή αποθήκες στο ισόγειο και κατοικίες στους ορόφους. Απ' αυτά τα πέντε είναι μεγάλα και τα τρία μικρότερα, όλα με εκτιμώμενη είσοδο από την οδό Αρκαδίου. Από τα μεγαλύτερα αναφέρονται τρία διώροφα κατά τάξη μεγέθους: ένα κατοικήσιμο με 21 δωμάτια, μεγάλο κήπο και τρία πηγάδια ανήκει στους Πέρο και Γιακουμή Σαβανάκη (αρ.κ. 589), ένα ερειπωμένο με 19 δωμάτια, κήπο και δύο πηγάδια ανήκει στις οικογένειες Μάρκου και Φραντζέσκου Λομπάρντο (αρ.κ. 348), καθώς και ένα άγνωστου ιδιοκτήτη (αρ.κ. 725) που όμως ταυτίζεται με την περιγραφή του αρ.κ. 589. Από τα υπόλοιπα δύο ερειπωμένα, το ένα άγνωστου ιδιοκτήτη με 12 δωμάτια στο ισόγειο και 5 στον όροφο, ένα πηγάδι και χωρίς μνεία κήπου, τελικώς περιέρχεται στον νεοδιορισμένο μητροπολίτη Νεόφυτο Πατελάρου (αρ.κ. 12), και το άλλο χωρίς περιγραφή, ακατοίκητο, ανήκε στον Νικόλα Σαβόνακο ή Σαουνάτσο (αρ.κ. 168). Στον αρ.κ. 349, που ταυτίζεται τελικά με την περιγραφή του αρ.κ. 348 των Λομπάρντο, γίνεται ρητή αναφορά ότι βρίσκονται μπροστά στη θάλασσα, ενώ για τα υπόλοιπα προαναφερθέντα δεν προσδιορίζεται χαρακτηριστικό θέσης, αντίθετα δίνεται έμφαση στις όψεις τους σε μια έως και τρεις οδούς (όπως του Πατελάρου).

Μετά την αντιστοίχιση των προσώπων ή των οικογενειών που αναφέρονται στα κατάστιχα με αυτά των νοταριακών πράξεων προκύπτουν νεότερα στοιχεία σχετικά με τη θέση και τη διάρθρωση των ιδιοκτησιών στην παραλιακή ζώνη της πόλης. Αναφορικά με την απουσία περιγραφής του κτηρίου στον αρ.κ. 168 η εικόνα του «ως σπίτι ισόγειο και ανώγειο» αναπληρώνεται από δύο νοταριακές πράξεις, αρ. 42 Τζώρτζη Τροϊλού του 1593, διαθήκη

⁸ Αργίνη Φραγκούλη (2000), «Πύργος Αμνάτου (Burg Amnatos), ένα σπάνιο μεσαιωνικό φρούριο στον Ελλαδικό χώρο», *Πρακτικά Η' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 360: Πύργος Αμνάτου στο σύστημα *Tria Gerachia* (Tre Scolii) στον κόλπο του Ρέθυμνου σύμφωνα με τη φρουριακή έκθεση του 1633.

⁹ Η μεταγραφή των ονομάτων από το οθωμανικό πρωτότυπο είναι δυνατόν να οδηγήσει σε εσφαλμένες αναγνώσεις, όπως π.χ. το «Σαβόνακο» κατά τον Oguz απέχει από το αυθεντικό Σαγκουινάτσο εν αντιθέσει με το πλησιέστερο «Σαουνάτσο» που προτείνει ο Η. Κολοβός.

¹⁰ Στην πράξη 348 των οθωμανικών καταστίχων αναφέρεται ως γείτονας ο Μάρκος Μανωλίτσα ή Μανωλίτση, γιος πιθανώς του π. Νικολό Μανωλίτσι-Φιλίνη ή Φιλίνου, που κατοικεί κοντά στο μοναστήρι της Αγ. Παρασκευής στους Κήπους της Sabbionara.

¹¹ Γρυντάκης (2010), 50 και 346: στην πράξη αρ. 45 του Ανδρέα Καλλέργη του 1636 ο Φραγκίσκος Νταρντόνα του Ανδρέα αναφέρεται ως εκτιμητής και ως μάρτυρας το 1646 στην πράξη 413 του ίδιου νοταρίου. Ως τόπος καταγωγής του δηλώνεται το χωριό Σαϊτούρες Ρεθύμνου.

Εικ. 3. Απόσπασμα του χάρτη Basilicata (1627): κτήρια στον μέσα μόλο.

του Τζουάννε Βερνάρδου, και αρ. 23 Ανδρέα Καλλέργη του 1635, διαθήκη του Αντωνάκη Σαγκουινάτσο του Νικολό.¹² Δηλώνεται επίσης ότι βρίσκεται στην πόλη κοντά σε πλατεία.¹³

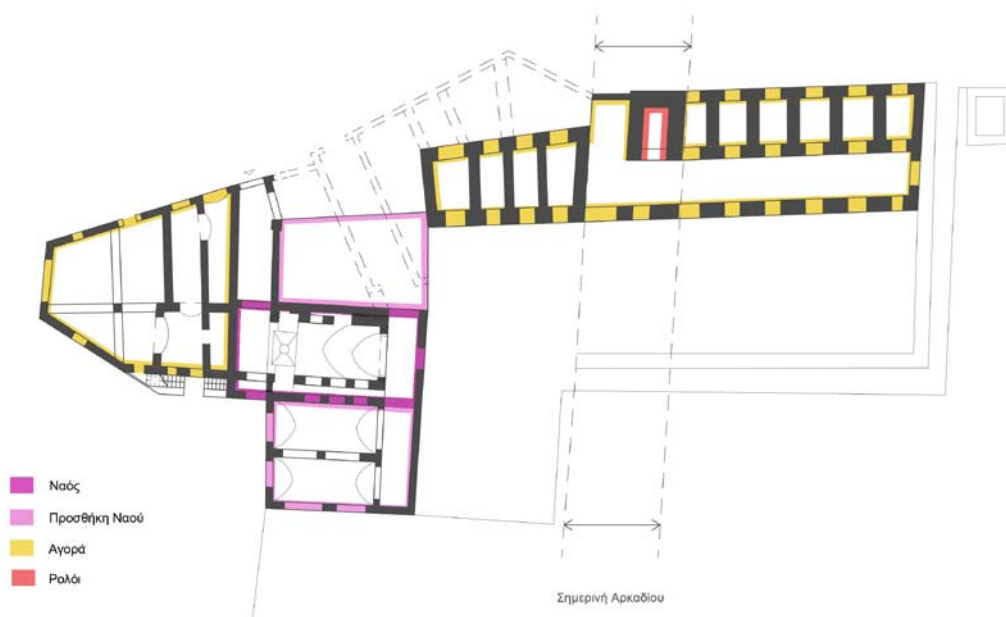
Για τα υπόλοιπα δεν υπάρχει συσχέτιση με προηγούμενους ιδιοκτήτες, γνωρίζουμε όμως ότι περιέρχονται σε Οθωμανούς αξιωματούχους όπως τον στρατηγό (αρ.κ. 168), τον φρούραρχο (αρ.κ. 348-349), τον αγά των γενιτσάρων (αρ.κ. 12), τον καδή (αρ.κ. 589) και τα άλλα στον κυβερνήτη (αρ.κ. 725, 188, 461-462). Υπογραμμίζουμε ότι σε πρώτη φάση δεν φαίνεται να γίνεται αγορά των εγκαταλελειμμένων ακινήτων, αλλά διαρκής ετήσια ενοικίασή τους από τη βακουφική περιουσία κατόπιν δημοπρασίας.

2) ΑΠΟ ΤΗ ΛΟΤΖΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΜΕΣΑ ΜΟΛΟ ΣΤΟ ΛΙΜΑΝΙ (ΑΚΡΑΙΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣ ΛΙΜΑΝΙ) (ΕΙΚ. 3)

Στα οθωμανικά κατάστιχα γίνεται αναφορά στις ιδιοκτησίες Δασκαλο-Ανδρέα Τζόρτζο και Γιάννη Μηλιώτη, ενώ δίνεται έμφαση στην άμεση γειτνίαση της τελευταίας με το μοναστήρι του Αη-Γιώργη (Εικ. 4) και την έξοδο προς το Πόρτο Παπακαλάρατο στο λιμάνι, θέση που αναφέρεται για πρώτη φορά.

¹² Γρυντάκης (2006), 308 και Γρυντάκης (2010), 3.

¹³ Για την έννοια και τη σημασία της πλατείας βλ. Δημακόπουλος (2001), 26 και 74. Επίσης Georgopoulou (2001), 85.

Εικ. 4. Άγιος Γεώργιος στον μόλο, Πύργος Ρολογιού και καταστήματα στο τέλος της Βενετοκρατίας.

Η πρώτη ιδιοκτησία, κατόπιν δημοπρασίας που διενεργεί ο κυβερνήτης της πόλης, ενοικιάζεται στον φούρναρη Θοδωρή χωρίς να αναφερθούν λεπτομέρειες, άρα πρέπει να ήταν ήδη αρτοποιείο. Η διπλανή ιδιοκτησία του ράφτη μαστρο-Γιάννη Μηλιώτη έχει εγκαταλειφθεί μετά από χρεωκοπία.¹⁴ Η οικογένεια φαίνεται εγκατεστημένη στη θέση αυτή από το 1596, γνωρίζει μια περίοδο ευμάρειας ασκώντας πάντοτε το ίδιο επάγγελμα και τέλος περιέρχεται σε μαρασμό λόγω χρεών. Τα παιδιά του Γιάννη Μηλιώτη, Φραγκίσκος και Ανδρέας,¹⁵ που κατοικούσαν στη συνοικία Μακρύ Στενό, διέφυγαν στον ακόμα ελεύθερο Χάνδακα.¹⁶ Το 1657-58 επέστρεψαν μετά από δήλωση υποταγής στο Χουσεΐν πασά και ανέκτησαν τις ιδιοκτησίες τους.¹⁷

Ο αναφερόμενος ναός¹⁸ του Αη-Γιώργη,¹⁹ ενεργός ακόμη την περίοδο αυτή, είναι πιθανό να συμπεριλάμβανε και το σχολείο²⁰ στο οποίο αναφέρεται με σαφήνεια ο νοτάριος Ζόρζης

¹⁴ Γρυντάκης (2003), 348: όπως φαίνεται στην πράξη 240 του νοταρίου Μαρίνου Αρκολέου, έχει παραχωρηθεί στο Κράτος το 1644.

¹⁵ Δημακόπουλος (2001), 78-79: «πρώτος γραμματικός της Πόρτας».

¹⁶ Γρυντάκης (2003), 348 και 404: πληρεξούσιο Νικολό Βελάνου, νοταρίου Χάνδακα, στις 8/9/1644, όπως εμφανίζεται στις πράξεις 240 και 281 του Μαρίνου Αρκολέου το 1645.

¹⁷ Σταυρινίδης (1975), αρ. 77, 52-54: στην ίδια ιδιοκτησία στο Μακρύ Στενό, κείμενη επί τριών δρόμων, περιλαμβάνεται μεγάλη διώροφη κατοικία που αποτελείτο από 23 δωμάτια, αυλή, κήπο και πηγάδι, καθώς και δεύτερη κατοικία χωρίς περιγραφή. Ο Γρυντάκης-1998, 158, υποσ. 114, αναφέρει ότι οι ευγενείς που είχαν καταφύγει στον Χάνδακα απειλήθηκαν με σφαγή των οικογενειών τους εάν δεν επέστρεφαν στο Ρέθυμνο.

¹⁸ Κ. Παπαδάκης (2014), «Εκκλησίες και μονές (Ορθοδόξων και Ρωμαιοκαθολικών) και συνοικίες της πόλης του Ρεθύμνου κατά την Ενετοκρατία αναφερόμενες στα Κατάστιχα των Νοταρίων», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 33 (2014), 250. Αμέσως μετά στα οθωμανικά κατάστιχα αναφέρεται στις πράξεις 312 και 313 ως μοναστήρι.

¹⁹ Γρυντάκης (2003), 410, πράξη 286: στις 18/1/1646 αναφέρεται ως ενεργό μοναστήρι με ηγούμενο τον Ιωνά Βαρούχα.

²⁰ Είναι πιθανό το σχολείο να αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα του μοναστηριακού συγκροτήματος βλ. και

Εικ. 5. Διαγωνιαίο κτήριο επί των οδών Αρκαδίου, Καλλέργη και Ελ. Βενιζέλου:
ισόγειο αυθεντικό τμήμα με *scarpa* και *cordone*.

Τροϊλός, όταν συντάσσει σχετική πράξη με μάρτυρα τον Φραγκίσκο, γιο του μαστρο-Γιάννη Μηλιώτη.²¹

Η ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΛΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΟΥΣΕΪΝ ΠΑΣΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ (1646)

Το έργο εγκατάστασης στρατιωτικού πληθυσμού φαίνεται ότι ολοκληρώνεται με την κατασκευή ενιαίου κτιριακού συστήματος στη ζώνη οχυρωματικού χαρακτήρα (Εικ. 5) μπροστά στο ανατολικό τμήμα του παραλιακού μετώπου, όπως διαπιστώνεται από την άποψη του Boschini το 1651. Ικανός αριθμός αξιωματούχων της στρατιωτικής διοίκησης και της φρουράς της πόλης καταλαμβάνει τα σημαντικότερα κτήρια της ζώνης.

ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΗ SABBIONARA – ΠΙΑΛΟΣ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΜΕ ΒΑΣΗ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η εικόνα του ανατολικού και μεσαίου τμήματος του παραλιακού μετώπου, όπου ήταν αισθητή η παρουσία μεγάλων κατοικιών, παραχωρεί τη θέση της σε μιαν άλλη οχυρωματικού χαρακτήρα με κυρίαρχη τη γωνιακή σκάρπα. Τα περιορισμένα –ή και ανύπαρκτα– ανοίγματα των θυρών στο ισόγειο έρχονται σε αντίθεση με μεγαλύτερα ανοίγματα στον όροφο, ενώ χαρακτηριστική καθίσταται η εμφάνιση στον ημιώροφο ζευγών φωταγωγών. Στο δυτικό τμήμα η εικόνα αλλάζει επίσης μετατρέποντας τις κατοικίες με τις αποθήκες στο ισόγειο και τους

Αικατερίνη Χατζάκη (2016), «Ο ρόλος της εκκλησίας και η θρησκευτική κινητικότητα κατά την ύστερη βενετική περίοδο: ορθόδοξος και λατινικός κλήρος σε συνάρμοση στις αγροτικές περιοχές της ανατολικής Κρήτης», *12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, τεύχος περιλήψεων, 378-379: «Τα μοναστήρια [...] κάλυπταν τις εκπαιδευτικές ανάγκες [...]».

²¹ Γρυντάκης (2006), 358-360, πράξη αρ. 75.

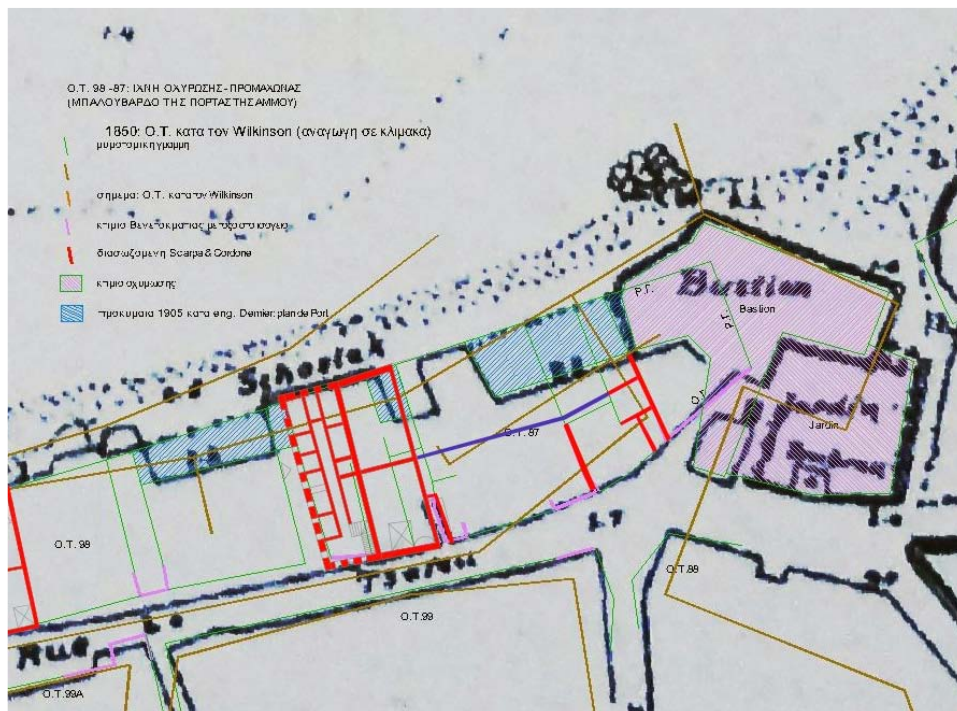

Εικ. 6. Βενετικές προσόψεις με «μάσκα»:
Αρκαδίου 60 και Μελιδόνη-Ελ. Βενιζέλου.

μεγάλους κήπους που εκτείνονται μέχρι τη Λότζια, σε κτήρια με νέες χρήσεις –καταστήματα και εξυπηρετήσεις– συναφείς με την εμπορική δραστηριότητα.

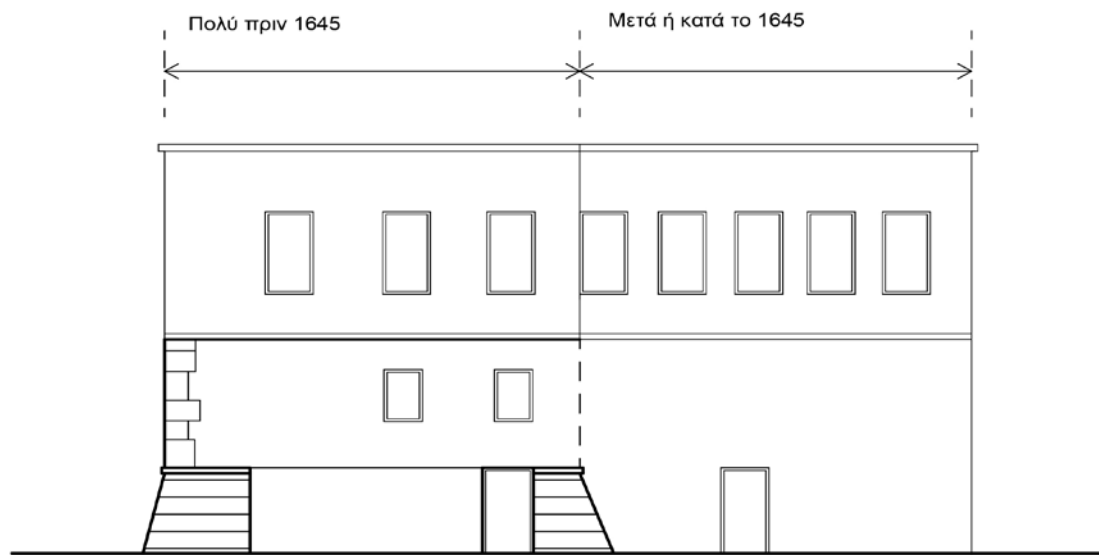
Επίσης παρατηρείται αλλαγή στην αισθητική των νέων όψεων μετά την ολική ή μερική καταστροφή των βενετσιάνικων προσόψεων (Εικ. 6), όπως στο κτήριο²² επί της Αρκαδίου 60 με τα χαρακτηριστικά τριπλά τοξωτά παράθυρα στον όροφο και τους επιμελημένους γωνιόλιθους. Πρόκειται για προσθήκη μικρού τμήματος κτηρίου, που καλύπτει σαν μάσκα την προηγούμενη κατεστραμμένη πρόσοψη. Η ίδια διάταξη

επαναλαμβάνεται με τις ίδιες μάλιστα αναλογίες και αλλού στη ζώνη αυτή, όπως στην οικία Τριφύλλη επί της οδού Α. Μελιδόνη στην προκουμαία.

Εικ. 7. Απόσπασμα από το σχέδιο αποτύπωσης Demier (1905):
περιοχή από την Πόρτα της Άμμου έως την οδό Γραμβούσας.

²² Ο Δημακόπουλος (2001), 101, υποσ. 69, σχολιάζει τον γλυπτικό διάκοσμο του «μοναδικού θυρώματος στο Ρέθεμνος», που αντιστοιχούσε σε ενιαίο διώροφο κτιριακό σύνολο είτε με δημόσιο χαρακτήρα είτε σε κατοικία ανώτερου διοικητικού αξιωματούχου ή, τέλος, ανήκε σε αρχοντική οικογένεια.

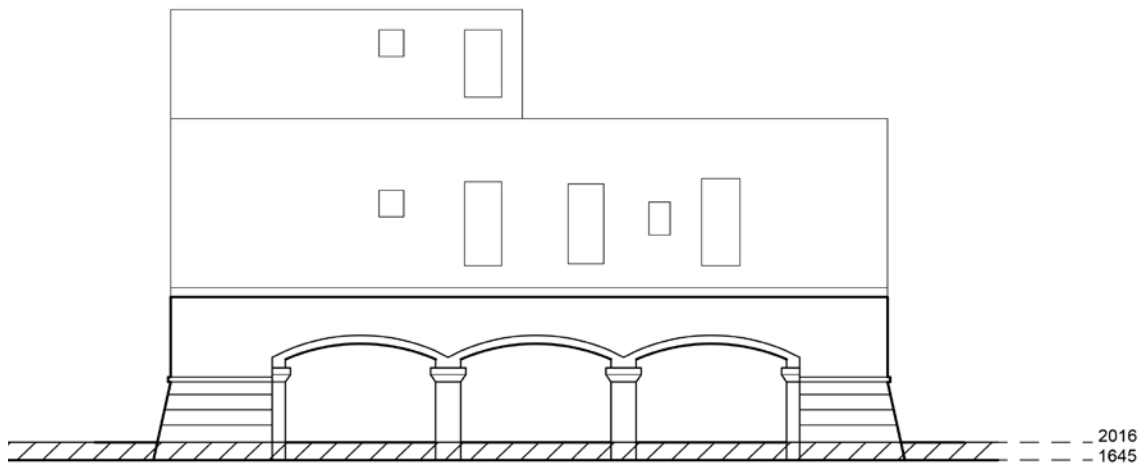
Εικ. 8. Οικοδομικές φάσεις του κτηρίου επί της οδού Γραμβούσας, από Αρκαδίου έως Ελ. Βενιζέλου, με μικτό αστικό και στρατιωτικό χαρακτήρα.

1) ΑΚΡΑΙΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ (Εικ. 7)

Αναμορφώνεται η είσοδος προς την πόλη από την Πόρτα της Άμμου, όπως παρατηρείται από τη μορφολογία των σωζόμενων κατασκευών στο στεγασμένο πέρασμα από την παραλία προς τη σημερινή πλατεία Ηρώων. Η κατασκευή είναι απολύτως εναρμονισμένη και ευθυγραμμισμένη τόσο με την πλευρά του τείχους, όπως αυτή διασώθηκε μέχρι το 1905 στην αποτύπωση του Demier (Εικ. 8), όσο και με το γωνιακό κτήριο στη σημερινή οδό Γραμβούσας (Εικ. 9), του οποίου ο στρατιωτικός λιτός χαρακτήρας είναι προφανής από το ύψος του, τις σκάρες και

Εικ. 9. Γωνία Γραμβούσας και Ελ. Βενιζέλου: κτήριο βενετικής αρχιτεκτονικής με στρατιωτικό χαρακτήρα (λεπτομέρεια τοξωτής εσοχής).

Εικ. 10. Κτήριο επί των οδών Αρκαδίου, Καλλέργη και Ελ. Βενιζέλου:
τοξοστοιχία από τρία χαμηλωμένα τόξα με αντιστήριξη από *scarpa* στα άκρα.

τη διάταξη των ορθογώνιων ανοιγμάτων κυρίως στον ημιώροφο. Στη συμμετρική προσθήκη του ισόγειου τμήματος προς Αρκαδίου έχει προστεθεί ενιαίος όροφος με αντίστοιχη λιτή μορφολογία ορθογώνιων και πάλι ανοιγμάτων.

Το επόμενο κενό διάστημα στην άποψη του Boschini μετά το στρατιωτικού χαρακτήρα συγκρότημα ανατολικά του χειμάρρου Καμαράκι, φαίνεται αντιθέτως να συνδέεται με τη μεγάλη ιδιοκτησία που εκτεινόταν μέχρι τη θάλασσα,²³ εκεί όπου εντοπίζεται σήμερα το κατά τον Δημακόπουλο «αναγεννησιακό μέγαρο» του τέλους του 16ου ή των αρχών του 17ου αι., γνωστό ως «Χάνι του Παττακού και του Μποτόνη». Τμήμα κατασκευής με τριπλά χαμηλωμένα τόξα (Εικ. 10) διασώζεται μέχρι τις μέρες μας στο εσωτερικό του διγωνιαίου καταστήματος επί των οδών Αρκαδίου, Καλλέργη και Βενιζέλου, δηλαδή στην εκβολή του χειμάρρου, και φαίνεται να αντιστοιχεί στο δυτικό όριο της εν λόγω ιδιοκτησίας. Το ύψος της τοξοστοιχίας είναι ιδιαίτερα χαμηλό λόγω της σημαντικής πρόσχωσης του χειμάρρου.

2) ΜΕΣΑΙΟ ΤΜΗΜΑ

Ανάλογη επέκταση του οχυρωματικού κτιριακού συστήματος παρατηρείται και στο υπόλοιπο μισό τμήμα του παραλιακού μετώπου. Το γεγονός αυτό απομόνωσε τις προϋφιστάμενες –στην ανατολική πλευρά της Αρκαδίου– κατοικίες από την παραλία, παραχωρώντας τη συγκεκριμένη ζώνη σε στρατιωτική κυρίως χρήση.

3) ΑΚΡΑΙΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ

Στο σχέδιο του Corner το 1625 εμφανίζεται η απόληξη του κτιριακού συνόλου μπροστά στον μέσα μόλο του λιμανιού, γεγονός που συνάδει με την περιγραφή στα οθωμανικά κατάστιχα των ιδιοκτησιών κατά σειρά και μέχρι το Ρολόι. Το έξω γωνιακό κτήριο φαίνεται να ταυτίζεται με το αρτοποιείο του Δασκαλο-Ανδρέα Τζόρτζο (αρ.κ. 313), που συνορεύει με

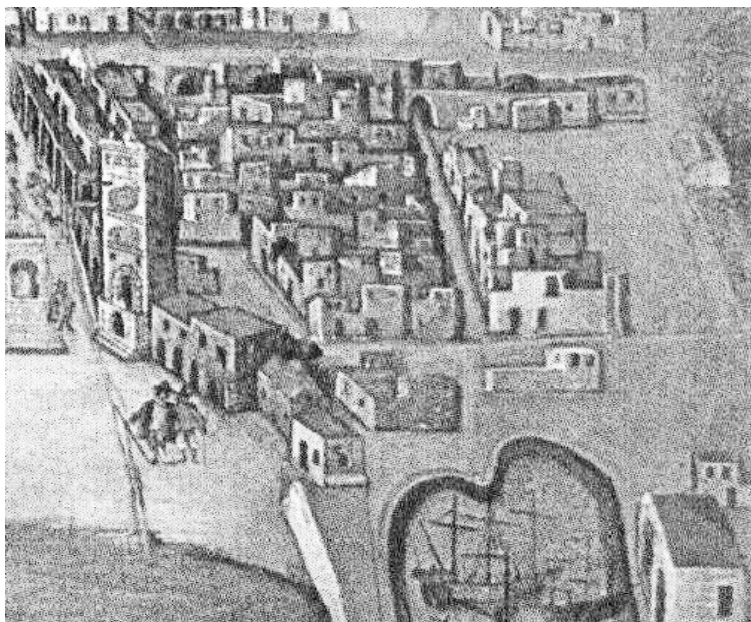
²³ Η ίδια ιδιοκτησία εμφανίζεται και στο σχέδιο του A. Mormori το 1601, στην απεικόνιση του Boschini (1651), καθώς και στη μεταγενέστερη του Tournefort (1701).

Εικ. 11. Άγιος Γεώργιος στον μόλο και Πύργος Ρολογιού:
σύγκριση απεικονίσεων από τους χάρτες Basilicata (1618) και (1624).

το ραφείο του Γιάννη Μηλιώτη (αρ.κ. 312), που με τη σειρά του εφάπτεται με το μοναστήρι του «Αη-Γιώργη» και βλέπει στο λιμάνι. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα σχέδια του Basilicata το 1618 και το 1624 (Εικ. 11). Τόσο το αρτοποιείο όσο και το ραφείο αποτελούν εργαστήρια που χωροθετούνται εκτός της αγοράς κατά τα βενετσιάνικα πρότυπα²⁴ και οι χρήσεις τους διατηρούνται και μετά την οθωμανική κατάκτηση.²⁵

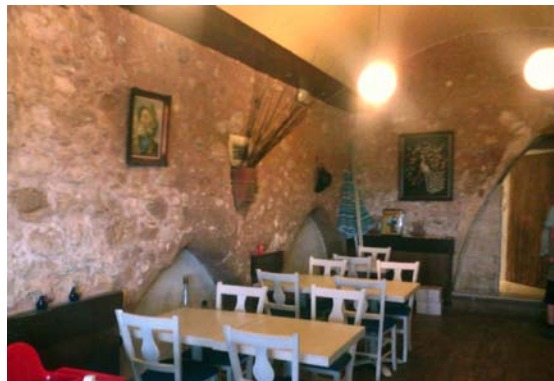
Ο πίνακας *Civitas* μάς παρέχει μια πιο αξιόπιστη εικόνα της πρόσοψης των κτηρίων επί της Νεάρχου (Εικ. 12), όπου στο μέσο του συγκροτήματος και μέχρι το Ρολόι εμφανίζονται 2 καταστήματα (αρ.κ. 461 και 462), ενώ προς τον μόλο διακρίνεται η παρουσία

Εικ. 12. Κτήρια στον μέσα μόλο, οδός Νεάρχου, όπως διακρίνονται στον πίνακα *Civitas Rethymnae*.

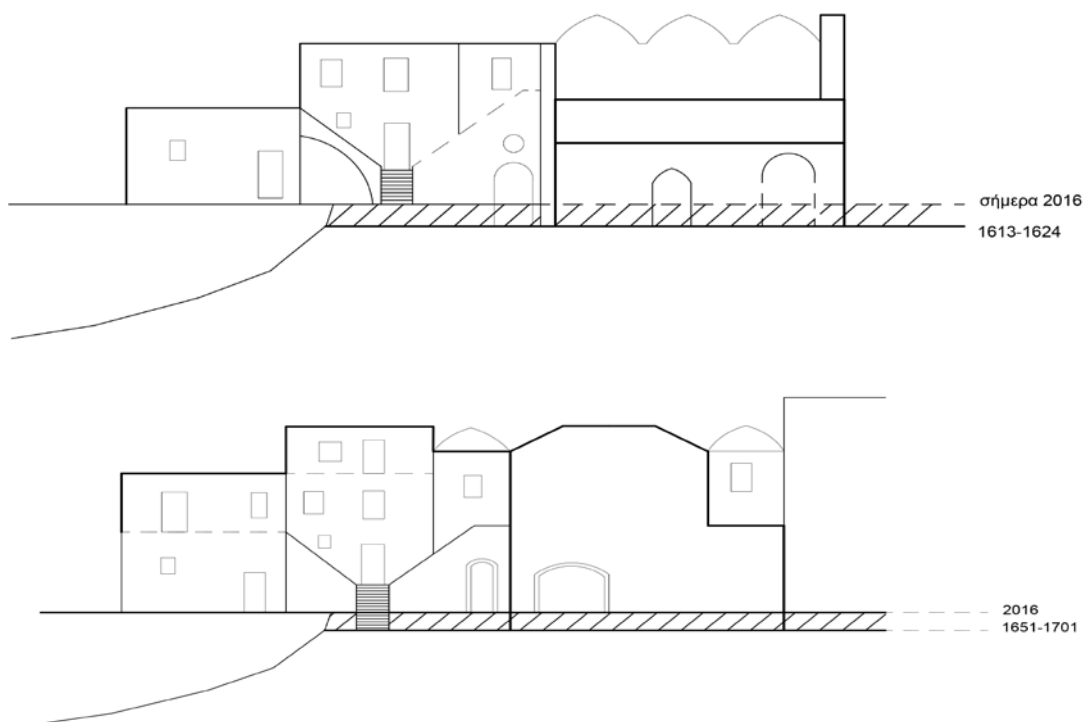
²⁴ Georgoroulou (2001), αγορά του Voltone 1577, 46, 90 και σχέδιο 20.

²⁵ Δημακόπουλος (2001), 69: «Σήμερα, πάντως, καμιά από τις λίγες παλιές οικοδομές του ρεθεμνιώτικου “πόρτου”, δεν μπορεί να μας πείσει πως ανήκει στην περίοδο της Βενετοκρατίας». Δεν εξετάζει τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στη συνολική συγκρότηση του τετραγώνου φανερά παρασυρμένος, όπως γράφει, από τις περιγραφές του Π. Πρεβελάκη για το οθωμανικό ύφος του.

Εικ. 13. Κτήριο βενετικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής με οξυκόρυφα τόξα που εμφανίζονται και στο συνεχόμενο κτήριο προς βορρά. Διακρίνεται μόνο το άνω τμήμα τους, ενώ το κάτω έχει επιχωθεί σε ύψος τουλάχιστον 1,50 μ.

του ναού-μοναστηριού και ακολούθως τα 2 εργαστήρια. Τέλος ο Boschini το 1651 (Εικ. 13) μας δίνει την άλλη όψη του συγκροτήματος από το λιμάνι με ύψη που επιβεβαιώνουν τα αντίστοιχα ύψη του *Civitas*. Έτσι (Εικ. 14) μπορούμε συμπερασματικά να υποθέσουμε ότι η προσθήκη ορόφων που παρατηρείται σήμερα πραγματοποιήθηκε σε επόμενη φάση,

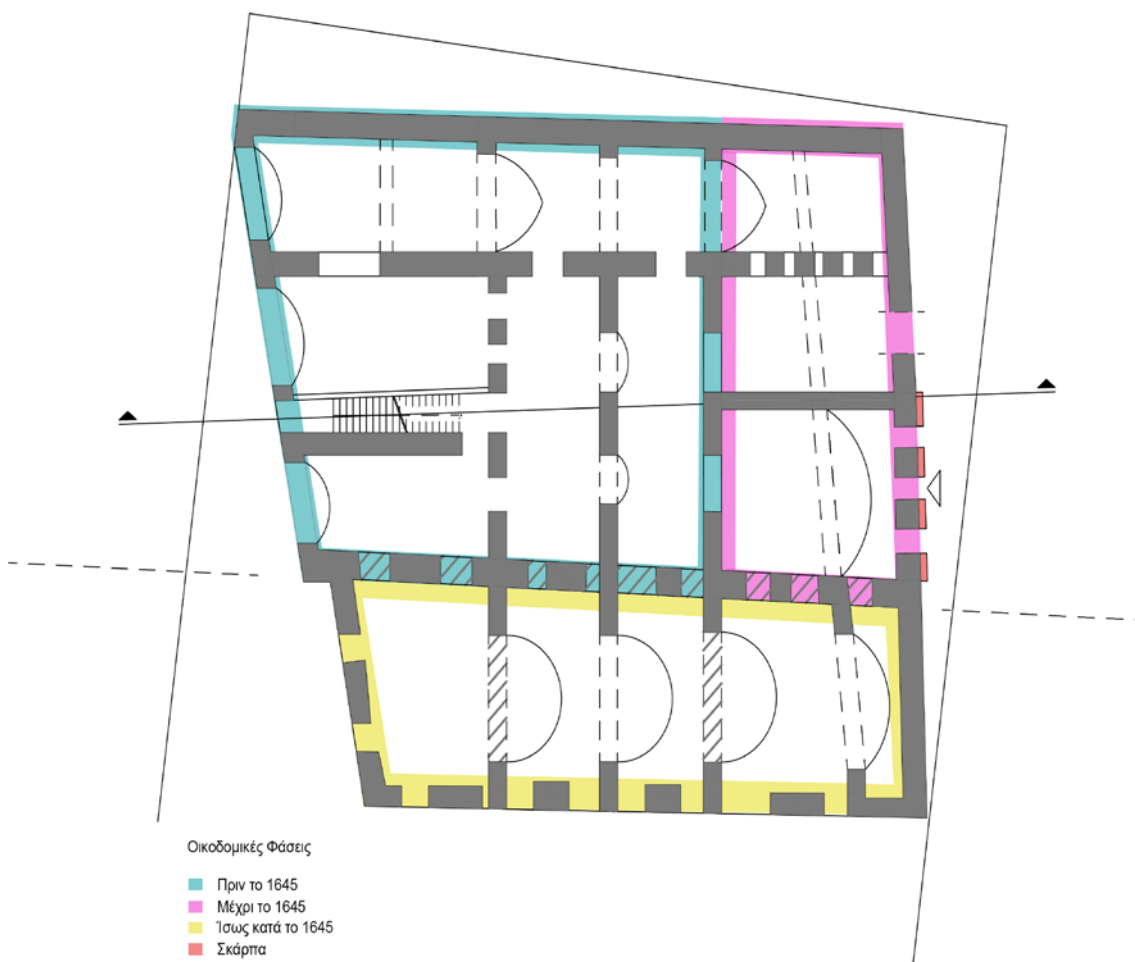
Εικ. 14. Άγ. Γεώργιος στον μόλο: αλλαγή στο αστικό τοπίο από τις αρχές έως τα μέσα του 17ου αιώνα.

γεγονός που επιβεβαιώνεται από τον τριπλασιασμό των εργαστηρίων στην πόλη κατά την περίοδο αυτή.²⁶

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

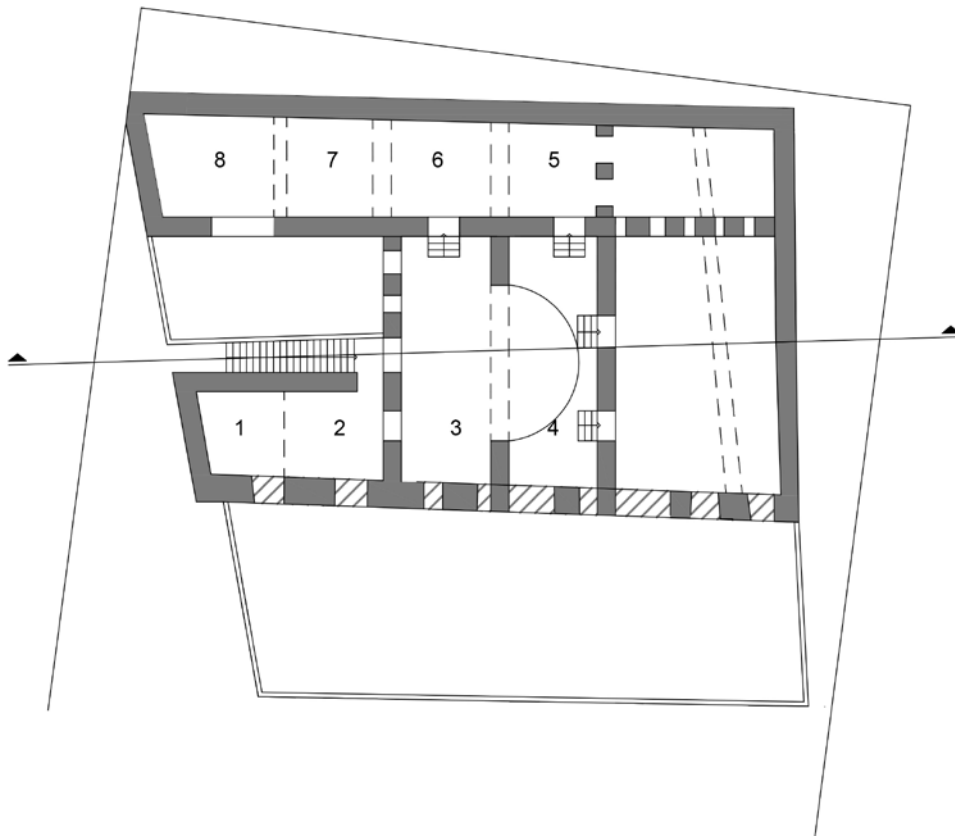
Μέχρι την εποχή της κατάληψης της πόλης η χωρική κατανομή στη Sabbionara σχετίζεται με δυο κοινωνικές ομάδες: αυτή της τάξης των στρατιωτικών εγκατεστημένης προς το τμήμα της πόρτας της Άμμου και αντίστοιχα της τάξης των εμπόρων και επιχειρηματιών εγκατεστημένης προς τη Λότζια.

Οι μεν πρώτοι, οι περισσότεροι των οποίων ήταν μισθοφόροι και συνήθως όχι μόνιμα εγκατεστημένοι πριν την κατάληψη, προέρχονταν από άλλες επαρχίες της Γαληνοτάτης. Αυξήθηκαν σε περιόδους κρίσης και πολλές φορές ως μη αμειβόμενοι εξαπλώθηκαν στον πέριξ οικιστικό ιστό, όπου ασκούσαν διάφορα επιτηδεύματα. Η εγκατάστασή τους είχε ήδη επιφέρει αισθητές μεταβολές σε κτιριακές χωροδομές, όπως αυτές που εμφανίστηκαν προσθετικά

Εικ. 15α. Κτήριο επί των οδών Αρκαδίου, Θερίσου και Βενιζέλου:
ισόγεια κατ' επέκταση προσθήκη περί τα μέσα του 17ου αιώνα.

²⁶ Τα στατιστικά στοιχεία έχουν ληφθεί από: Τρούλης (2011), 35, 40 και 42, Γρυντάκης (1998), 152-153, 158 και 181. Επίσης, Μαλαγάρη – Στρατιδάκης (1986), 63.

Εικ. 15β. Κτήριο επί των οδών Αρκαδίου, Θερίσου και Βενιζέλου:
διάταξη χώρων του ορόφου μετά την προσθήκη.

στα κτήρια της παραλιακής ζώνης (Εικ. 15 α, β). Οι μεταβολές αυτές αποτέλεσαν τη βάση επανάχρησής τους αμέσως μετά την κατάληψη, όπως μαρτυρούν διάφορες μετατροπές των

χώρων τους, π.χ. νέοι εγκάρσιοι διαχωριστικοί τοίχοι, διανοίξεις νέων ανοιγμάτων συμβατών με τις νέες χρήσεις (Εικ. 16), ή ακόμα και αναδιάταξη με διαφραγματικούς τοίχους. Οι τοίχοι διατηρούν ενσωματωμένα μέλη φλωρεντινής ή βερονέζικης αρχιτεκτονικής του τέλους του 16ου ή των αρχών του 17ου αιώνα, όπως ο πεσσοκίονας (Εικ. 17) προερχόμενος από θέση λότηζιας ή από διακόσμηση αετωματικού θυρώματος μεγάρου.²⁷

Εικ. 16. Κτήριο επί της Αρκαδίου 153-155 και Ελ. Βενιζέλου 45α: εγκάρσια και διαμήκη τόξα στις φέρουσες τοιχοποιίες βενετικής περιόδου.

²⁷ Αντίστοιχο παράδειγμα από λότηζια πρώτου ορόφου εμφανίζεται στη βίλλα Venier στο Sanbruson, στο Dolo της Βενετίας. Άλλα παραδείγματα από λότηζια δευτέρου ή τρίτου ορόφου προέρχονται από κτήρια του Palladio, καθώς και από το Palazzo Farnese.

Εικ. 17. Κτήρια επί της Ελ. Βενιζέλου 45 και 46: ενσωμάτωση βενετικών αρχιτεκτονικών στοιχείων των αρχών του 17ου αιώνα στους μεταγενέστερους διαφραγματικούς τοίχους.

Τελικά πρώτες χρησιμοποιούνται ξανά οι μεγάλες κατοικίες μέχρι το 1654, ενώ έπεται η αναζήτηση των άλλων κτηρίων γύρω από τη Λότζια προς το τέλος της πρώτης δεκαετίας μετά την κατάληψη.

Ακόμα κι όταν φεύγουν οι άνθρωποι, οι περισσότερες χρήσεις μένουν, ιδιαίτερα όσον αφορά καταστήματα και εργαστήρια. Αντίθετα τα μέγαρα (μεγάλες και μεσαίες κατοικίες) χάνουν τον αρχιτεκτονικό και κοινωνικό χαρακτήρα του προηγούμενου προφίλ τους ως κατοικίες ευγενών και μετατρέπονται σε κατοικίες ανώτερων αξιωματούχων (του στρατού και των βακουφίων, των δικαστικών ή και των ιερωμένων), ή ακόμα σε κοινωφελή και ευαγή ιδρύματα με βεβαιωμένη μεταξύ άλλων και την ενδιαίτηση γενιτσάρων. Σημειώνουμε ότι όπως συμβαίνει με τους μισθοφόρους της βενετοκρατίας, που είχαν εξαπλωθεί και αφομοιωθεί στον αστικό ιστό, οι γενίτσαροι του 17ου αιώνα έχουν πλέον το δικαίωμα να δημιουργήσουν οικογένεια και να ασκήσουν αστικά επαγγέλματα σύμφωνα με τα ιεροδικαστικά κατάστιχα, συνεπώς η διαμονή τους συνδέεται με ευρύτερες οικιστικές ανάγκες και ανακατατάξεις στην πόλη (Εικ. 18).

Παρατηρούμε ότι εκτός της φυγής, οι οικογένειες υφίστανται και απώλεια ταυτότητας μέσω της μεταγραφής τους στα οθωμανικά κατάστιχα. Επομένως δεν συντελείται απλώς απώλεια της ταυτότητας των κτηρίων αλλά ακόμη και των προσώπων που, ενώ παραμένουν στον τόπο τους, χάνουν την αναγνωρισιμότητά τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ
ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ 1645-1705

ΕΤΟΣ	ΜΟΝΙΜΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΜΕΤΑΚΙΝΟΥΜΕΝΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ/ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ
1644	8.000	;	3.000 ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ
1645	< 8.000 ;	500 ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ 1.000 ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ (ΠΕΖΙΚΟ CORNARO) 1.000 ΠΟΛΙΤΟΦΥΛΑΚΕΣ 300 ΜΙΣΘΟΦΟΡΟΙ 300 ΙΠΠΕΙΣ	;
1646	1.500	500 ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ 10.000 ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ ΤΟΥ ΧΟΥΣΕΪΝ ΠΑΣΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ 600 ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΙ	< 3.000 ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΛΟΓΩ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ
1647	;		54 ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ
1669	;	12.000 ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ	3.100 ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ 150 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ
1705	;		143 ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

αρ.κ. αριθμός καταστίχου

Εικ. εικόνα

τ. τόμος

υποσ. υποσημείωση

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Maria Georgopoulou (2001), *Venice's Mediterranean Colonies, Architecture and Urbanism*, Cambridge University Press.
- Γιάννης Γρυντάκης (1998), *Η κατάκτηση της δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης.
- Γιάννης Γρυντάκης (2001), «Η καθημερινή ζωή των κατοίκων της πόλης του Ρεθύμνου μετά από την τουρκική απόβαση στα Χανιά (1645) με βάση σχετικά νοταριακά έγγραφα», *Πεπραγμένα Θ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ.
- Γιάννης Γρυντάκης (2003), *Μαρίνος Αρκολέος, ο τελευταίος νοτάριος της Δυτικής Κρήτης. Πρωτόκολλο 1643-1646*, Κρατικά Αρχεία Βενετίας, Δικηγορικός Σύλλογος Ρεθύμνου.
- Γιάννης Γρυντάκης (2006), *Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia (B. 276). Zorzi Troilo, Rettimo 1585, 21 Novembre-1600, 30 Dicembre*, Χανιά, Περιοδική Έκδοση Ινστιτούτου Κρητικού Δικαίου Τάλως ΙΔ΄.
- Γιάννης Γρυντάκης (2010), *Το Πρωτόκολλο του νοταρίου Αντρέα Καλλέργη, Ρέθυμνο 1634-1646*, Archivio di Stato di Venezia, Notai del Regno di Candia (B. 14), τόμος ΣΤ΄, Ρέθυμνο, Έκδοση Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για την πρώην επαρχία Αγίου Βασιλείου.
- Ιορδάνης Δημακόπουλος (2001), *Τα σπίτια του Ρεθύμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και του 17ου αιώνα*, Αθήνα, ΤΑΠΑ.
- Αλκμήνη Μαλαγάρη – Χάρης Στρατιδάκης (1986), *Ρέθυμνο Κρήτη. Οδηγός για την πόλη και τα περίχωρα*, Αθήνα.
- Πανεπιστήμιο Κρήτης (1980), *Βενετσιάνικα μνημεία του νομού Ρεθύμνης, φωτογραφικό υλικό*, Ρέθυμνο.
- Νικόλαος Παπαγιαννάκος (2014), «Ρέθυμνο: νέα θεώρηση του μνημειακού παραλιακού μετώπου», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τ. 33, Ρέθυμνο.
- Μαρία. Πατραμάνη (2000), «Οι κρητικοί πρόσφυγες (1645-1669)», *Πρακτικά Η΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ.
- Νίκος Σταυρινίδης (1948), «Ανδρέας Μηλιώτης, πρώτος γραμματικός της Πόρτας», *Κρητικά Χρονικά* 2.
- Νίκος Σταυρινίδης (1975), *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων*, τ. Α΄, Ηράκλειο.
- Ιωάννα Στεριώτου (1979), *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη.
- Μιχάλης Τρούλης (2011), *Ταξιδεύοντας στο Ρέθυμνο*, Ρέθυμνο, Καλαϊτζάκης.